

Edin Veladžić, *Bošnjačka vjerska inteligencija austrougarskog perioda*, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2021. Str. 265. ISBN 978-9958-575-20-4.

Složeni društveno-historijski procesi i prelomne epohe, kao i brojni segmenti koji u njima čine sastavni dio života ljudi, predmet su stalnih interdisciplinarnih proučavanja. Razvitak naučnih saznanja i kritičkih tumačenja, u društvima dijaloga, otvara “nova polja nepoznatog”, pa je u tome i njihova posebna vrijednost. Knjiga dr. Edina Veladžića, posvećena jednoj bitnoj dionici u historiji Bošnjaka koja utiče na šira promišljanja, predstavlja dopunjenu verziju njegovog magistarskog rada *Muslimanska vjerska inteligencija u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju (1878.–1918.)*, koji je odbranio 2007. na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Podijeljena je na četiri poglavlja (I – *Osvrt na vjersku inteligenciju Bošnjaka prije okupacije i njena uloga u pokretu otpora*; II – *Prva decenija pod austrougarskom upravom*; III – *Angažman vjerske inteligencije na društveno-političkom planu* i IV – *Kulturno-prosvjetna djelatnost vjerske inteligencije*). Proučavanje inteligencije, napominje autor, “kao društvenog sloja jednog naroda znači upuštanje u vrlo složeno i zahtjevno istraživanje koje ne predstavlja egzaktnu naučnu disciplinu”. Takve opservacije iziskuju poseban trud u nastojanjima rekonstrukcije “najvjernije slike” tog “najumnijeg” dijela društva.

Veladžić je, zbog mogućnosti različitog shvatanja ključnih pojmova, predočio nužna obrazloženja za pojmove *inteligencija* i *ulema*. Moglo bi se kazati, navodi on, da *inteligencija*, u sociološko-modernističkom poimanju, kod Bošnjaka ne postoji sve do kraja XIX stoljeća. Međutim, kad se govori o obrazovanim ljudima unutar bošnjačke zajednice koji su uživali ugled i imali snažan uticaj koji je proizlazio, prije svega, iz opusa njihovog znanja, imajući u vidu glavne karakteristike pojma *inteligencije*, onda se može povući paralela s jednim staležom koji je imao dugu tradiciju u muslimanskim društvima pod imenom ulema. Ona je u osmanskom periodu predstavljala najobrazovaniji sloj naroda. Pod ulemom autor podrazumijeva zajednicu ljudi koja se bavi naukom i odgojno-obrazovnom djelatnošću. Tim terminom obuhvata one koji poznaju principe islama i uređenje svijeta koje određuje islam

i koji su obavezni da taj sistem primjenjuju. U podgrupe uleme ubraja kadije, muderise, učitelje u vjerskim školama, učenjake u oblasti medicine, astronomije i astrologije. Pripadnici ulemanske zajednice su i imami, hatibi, vaizi i muallimi, kao i tarikatski šejhovi, koji su vjeru tumačili sa stanovišta islamskog misticizma i u skladu s različitim interpretacijama tesavvufa. Medrese su predstavljale centralne ustanove u kojima se školovao ulemanski kadar. Pripadati *ulemi* značilo je “pripadati krugu učenih i dobro obrazovanih ljudi. U očima običnog naroda to je značilo biti dio elitnih slojeva, koji su kontrolisali cjelokupan vjerski život, ali i građanske aspekte njegovog društvenog i političkog života,.. Riječ ulema ima, iznosi Veladžić, tradicionalno ustaljeno, ali donekle i prekomjerno svedeno, terminološko značenje u islamskim naukama. Nerijetko se u literaturi ulema svodi na teologe i islamske pravnike u najužem, specijalističkom smislu riječi, što ne odgovara sveobuhvatnosti i višestranosti njene pozicije. Takav redukcionistički pristup ulemi ne odgovara ulozi koju je ona imala. To je ključni razlog što se autor terminološki opredijelio za obradu *vjerske inteligencije*, a ne *uleme*. O bošnjačkoj vjerskoj inteligenciji nije bilo cjelovitijih studija. Ova tematika sporadično je obrađivana u okvirima nekih drugih tema. Veladžić konstatira da je potpuni prikaz ove inteligencije teško dostižan jer ona “predstavlja jednu fluidnu, rastegljivu i teško uhvatljivu historijsku pojavu koja se ne da uvijek lahko prepoznati, identifikirati i tačno odrediti, a istovremeno u živopisnom mozaiku historije jednog naroda namijenjeno joj je jedno od važnijih mjesta”.

Sve što se zbilo ima više perspektiva. Važno je uočiti složenost života i historije. Višedimenzionalna društvena realnost uvijek se, i pored svih istraživačkih pregnuća, opaža filtrirana i u odsječcima. Nijedna interpretacija, “bila teorijska ili ne, ne može odslikati minulu stvarnost u njenoj celokupnoj kompleksnosti” (J. Koka). Vrata za proučavanje velikih historijskih pojava i događaja zato su stalno otvorena. Historija svakog naroda jeste doista historija procesa dugog trajanja. O vrijednostima nacionalne historiografije govore obrađene teme, ali i one koje nisu. Poznavanje svjetske/evropske prošlosti važno je za sadržajnije razumijevanje i nijansiranje krupnih događanja, njihovih uzroka i posljedica, poređenja i stavljanje nacionalne i regionalne historije u širi kontekst, koji pruža detaljnije odgovore. Periodizacija je jedan od osnovnih principa u historiografiji. Ona do i poslije Berlinskog kongresa 1878. učinila je ovaj skup višestrukim međašem. Velika istočna kriza (1875–1878), dinamizirani deosmanizacijski tokovi, rusko-osmanjski rat 1877, uz učešće balkanskih hrišćanskih saveznika, doveli su u konačnici do osmanskih poraza, gubitka znatnih teritorija i masovnih progona muslimana s Balkana. Nakon odluka Berlinskog kongresa i stvaranja novih država na Balkanu, ono što je još preostalo od “osmanske Evrope” bila je “traka zemlje”, rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora. Preostali muslimani na Balkanu našli su se tada

u defanzivi, svjesni novog odnosa snaga i rasporeda moći, pod dojmom ostavljenosti i opkoljenosti, izazvanih osmanskim vojnim porazima i uzmicanjima te slabošću osmanske države. Na osnovu mandata dobijenog u Berlinu, Austro-Ugarska je 1878, nakon sloma bošnjačkog otpora, zauzela Bosnu i Hercegovinu, već rastrzanu i izmorenu prethodnim ustancima hrišćanskog stanovništva. Žrtve u otporu nadirućoj austrougarskoj vojsci bile su velike, uz unutrašnja previranja i zebnje Bošnjaka. Različita su bila, tokom borbe protiv okupacionih trupa, prosuđivanja pljevaljskog muftije Šemsekadića i mostarskog Karabega, kao i drugih ulemanskih prvaka. Bošnjačko stanovništvo našlo se, nakon okupacije, pred brojnim nedoumicama i iskušenjima. Savremenik Henrik Renner (Heinrich Renner), novinar i putopisac, bilježi da su se Bošnjaci 1878. junački borili “protiv carske vojske na mnogim mjestima“, no „otpor je ipak savladan“, te da za BiH potom “otpočinje novo doba”.

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine smatra se, piše Veladžić, jednom od najvećih prekretnica u bosanskoj/bosanskohercegovačkoj historiji. Tok historije bosanskohercegovačkog društva i njegovog razvoja usmjeren je, nakon nekoliko stoljeća, u potpuno drugom smjeru. Okupaciju je većina Bošnjaka, uz sva ranija traumatična iskustva, dočekala s velikim strahom. Dramatično su doživjeli smjenu osmanske i habsburške epohe. U Sarajevu je bilo starijih ljudi koji više nisu izlazili iz svojih domova da ne bi vidjeli “prokletog Švabu”, koji je srušio “ponositi prag osmanski”. Dok su Bošnjaci u osmanskoj državi, u vjerskom smislu, pripadali većinskom stanovništvu, u novoj državi našli su se u položaju manjinske vjerske zajednice. Mnogi su se plašili budućeg života u “hrišćanskom moru”. I sama austrougarska uprava je, prvih godina, svojim neodmjerenim potezima prema bošnjačkom stanovništvu, posebno prema ulemi i drugim uglednim građanima, doprinosila rastu nepovjerenja i nesigurnosti. Za Bošnjake je period 1878–1882. bilo “vrijeme muka” (Muhsin Rizvić). Za te četiri godine nisu napisali nijednu risalu niti je u tom periodu nastala ijedna knjiga. Od 1882. islamsku diskurs, potvrđuju navodi u literaturi, svodio se kod više autora na dilemu otići ili ostati. Dok su mnogi imami i hatibi zastupali mišljenje da Bosnu i Hercegovinu treba napustiti jer su Bošnjacima ugroženi vjera, dostojanstvo, čast, imetak, neki intelektualci i alimi su pak pokušavali odvratiti narod od iseljavanja. Dio pripadnika tradicionalne uleme već se u prvim godinama okupacije iselio, dajući time povoda da migraciona kretanja Bošnjaka poprime ozbiljnije razmjere. Iseljavanje je sagledavano kao vjersko, odnosno “islamsko pitanje”. Mnogi su faktori uticali na pojačan egzodus. Njegove bi razmjere bile i veće da se nekoliko najviših predstavnika uleme nije javno usprotivilo iseljavanju. Određeni odjek imala je *Risala o hidžri* (1884) tuzlanskog muftije Mehmeda Tefvika Azapagića. Multi-perspektivno proučavanje iseljavanja, koje se odvijalo u nekoliko velikih talasa,

otkriva i svijet potisnutih društvenih grupa, individualnih i porodičnih kušnji. Iza raznih statistika i brojki nalaze se obični ljudi i njihovi udesi. Zato je nužna i “perspektiva odozdo”. Književnost je znala i ovdje zauzeti mjesto historijske nauke, pružajući svjedočanstva o “visovima i ponorima ljudskog postojanja, ljudske psihe” (D. Kiš).

Istraživanje sudbine Bošnjaka koji su ostali u BiH ukazuje na varijacije unutar heterogenog bošnjačkog društva, na tegobne periode procesa privikavanja novom vremenu, načine organiziranja života, razmišljanja i očekivanja, na nizove “shvatanja ispravnog i pogrešnog”. Krupne kulturno-civilizacijske mijene nakon okupacije BiH imale su odraza na cjelokupno društvo. Odgovornost za iznalaženje rješenja za novonastale okolnosti posebno je bila na vjerskoj inteligenciji. Diskontinuitet, nagli zaokret od Istoka prema Zapadu bio je praćen snažnim turbulencijama. Heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Uvijek je tek mali dio masa svih profila agilniji, zapazio je Rene Lovrenčić, bori se i postiže promjenu svog položaja ili opšteg stanja, dok drugi dio stoji po strani, “prepuštajući se stihiji trajanja”. Relacije tih dijelova društva mijenjaju se nekad postupno, nekad brzo. One imaju važne konsekvence u historijskim događanjima i tokovima. Nimalo jednostavno suočavanje Bošnjaka s novonastalim razdobljem tražilo je razložne odgovore njihovih reprezenata, nove načine rasuđivanja o nastaloj društvenoj zbilji. U burnim i stresnim vremenima društva su podijeljena, uvijek postoji više različitih alternativa. Dio elite koji donosi odluke snosi odgovornost za izbor odabranog pravca.

Austrougarski projekt modernizacije BiH, upućuje Fikret Karčić, zasnivao se na evropskoj kulturi i praksi, kao svom dominantnom referentnom okviru. Imao je niz sličnosti s iskustvima drugih muslimanskih naroda pod kolonijalnom upravom: modernizacija je nastupila nakon vojnog osvajanja, okupaciona vlast je, vodeći računa o vlastitim interesima, predstavljala svoj cilj kao “kulturnu misiju”, a opravdanje projekta vršeno je pozivanjem na teoriju “dvostrukog identiteta”, po kojoj vlast ima pravo da vršenje “kulturne misije” naplati korišćenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja. S obzirom na višegeneracijska znanja, posljedice ratova od XVIII stoljeća i sudbinu muslimanskih zajednica koje su pale pod hrišćansku vlast, bila je razumljiva oprezna reakcija bošnjačke vjerske inteligencije na postokupacione prilike.

Vjerska inteligencija zauzimala je jednu od vodećih pozicija u kreiranju društvenog, političkog i kulturnog života Bošnjaka. Jedan od najtežih izazova za njene pripadnike bilo je, naglašava Veladžić, suočavanje s činjenicom da se, nakon više od četiri stoljeća osmansko-islamske vlasti, moraju povinovati upravi jednog nemuslimanskog vladara. Iako je vjerska inteligencija i sama bila zatečena okupacijom, od nje je obični muslimanski svijet očekivao upute koje su trebale

pomoći, nakon izvedenog kulturno-civilizacijskog zaokreta, u daljoj opstojnosti. Mada nedovoljno pripremljena za preokret golemih razmjera, bez veće pomoći od ulemanskih krugova u Istanbulu, ona se brinula o daljoj perspektivi muslimana. Bila je izložena različitim strujanjima, zaokupljena modalitetima i granicama prihvatanja evropskih uticaja i standarda, uz istodobno očuvanje vjere i islamskih moralnih vrijednosti. Ispoljavala se, s egzistencijalnom dijalektikom, i težnja za drugačijim, razvijenijim institucijama, drugačije profiliranim vođama, intelektualcima, učiteljima, javnim radnicima, političarima, vjerskim službenicima itd. Nova vlast radila je na potpunom odvajanju muslimana u BiH od duhovne centrale u Istanbulu i, shodno svojim interesima, na izgradnji nove hijerarhijske strukture osamostaljene Islamske zajednice. Vjerska inteligencija se, nekoliko godina nakon okupacije, suočena s realnošću, izložena pritiscima vlasti, voljnim i nevoljnim kompromisima, aktivnije počela uključivati u društveno-političke tokove. Normalizacija odnosa s okupacionom upravom, uz obostrano postojanje niza stereotipa i predrasuda, mahom se odvijala na inicijativu Zemaljske vlade, pod okolnostima koje su bile u dugoročnom interesu vlasti. Sarajevska intelektualna elita je, iz više razloga, pokazala veću spremnost za saradnju. I nakon uspostave samostalne Islamske zajednice (1882) u Bosni i Hercegovini ostali su mnogi problemi. Pored niza slučajeva uzurpiranja stambenog i drugog prostora, imovine i zemljišta u vlasništvu Islamske zajednice, posebno osjetljiva stvar bila je kontrola koju je vlast vršila nad ustanovama i organima Islamske zajednice. To je bio osnov za nastanak više prigovora i peticija za zaštitu prava, imovine i ugleda ove zajednice, upućenih vlastima krajem XIX stoljeća.

Tokom prvih dviju decenija okupacione uprave predstavnici vjerske inteligencije skoro su bili jedini predstavnici Bošnjaka. Njihova svjetovna inteligencija postupno se formirala kroz školovanje studenata najviše na univerzitetima u Monarhiji, u Beču, Gracu, Pragu, Budimpešti i Zagrebu. Nešto kasnije odlazili su i u druge evropske univerzitetske centre. Početkom XX stoljeća, kada se počeo formirati sloj svjetovne inteligencije, uloga vjerske inteligencije u javnom životu počinje slabiti. Tada je kod Bošnjaka započeo i izraženiji proces diferencijacije inteligencije na vjersku i svjetovnu. S obzirom na brojnost i teritorijalnu raspoređenost vjerske inteligencije, uvažavajući položaje koje je zauzimala, logičan je zaključak da je njen uticaj u narodu sve do kraja austrougarskog perioda bio dominantniji u poređenju s uticajem koji je mogla ostvariti malobrojnija svjetovna inteligencija. Vjersku inteligenciju nije bilo moguće, ustvrđuje Veladžić, ograničiti i promatrati isključivo kroz onu grupu ljudi koja je djelovala s pozicija zvaničnih administrativnih struktura Islamske zajednice. Naprotiv, taj se krug širio na sva lica koja su javnim istupanjem pokazivala da islam sagledavaju kao muslimani i iznutra, pokušavajući ličnim primjerom ukazati na kompatibilnost tradicionalnih islamskih vrijednosti

s imperativima modernog doba. Osim muftija, kadija, muderisa, imama, hodža, muallima i vaiza, doprinos duhovnim kretanjima i razvoju islamskog mišljenja dali su i književnici, pravnici, filozofi i doktori – predstavnici jedne nove intelektualne grupe koji su završili svjetovne fakultete. Opus njihovog javnog djelovanja i dalje je ostao u okvirima islamskih tema, odnosno problematike vjerskog karaktera.

Na bosanskohercegovačkoj javnoj sceni djelovali su i predstavnici bošnjačke inteligencije koje Veladžić svrstava i u svjetovni i u vjerski intelektualni krug. Prema svom formalnom obrazovanju, stečenom na nekom od evropskih univerziteta, oni su pripadali svjetovnoj inteligenciji. S druge strane, zbog svog ranijeg osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja u nekoj od islamskih škola, kao što su medrese, Šerijatsko-sudačka škola (1887), u svom su radu ostajali dosljedni diskursu islamske problematike. Oni su dali zamah razvoju prosvjetnih aktivnosti, islamskog mišljenja i islamskih nauka u Bosni i Hercegovini. Bili su aktivni sudionici u uključivanju muslimana u moderne evropske tokove koji nisu bili u suprotnosti s islamskim načinom života, a za koje je tradicionalna ulema nerijetko tvrdila suprotno. Nastojali su objediniti tradicionalni islamski i moderni evropski pogled na svijet i društvo te pokazati da su islamske i moderne svjetovne nauke kompatibilne, odnosno da jedne druge ne isključuju. Ova grupa intelektualaca, čijim se predvodnicima smatraju Osman Nuri Hadžić, Šukrija Alagić i drugi, čini jednu supkategoriju inteligencije nastale tokom diferenciranja vjerske i svjetovne. Nije ih moguće zaobići u proučavanju sastava vjerske, kao ni svjetovne inteligencije.

Historiografski izvori i analize svjedoče da nijedna od kolektivnih muslimanskih akcija nije bila motivirana iracionalnim i fanatičnim vjerskim ciljevima, već se radilo o namjeri da se zaštite muslimani i islam. Oprečno djelovanje vjerske inteligencije može se objasniti različitim odnosima pojedinih ulemanskih krugova i vlasti. Dok je vodeća sarajevska ulema uglavnom uspostavila dobru komunikaciju s novom upravom, u nekim drugim gradovima ta saradnja nije bila na istom nivou. Tako je bilo s Mostarom i Travnikom, koji su, uz Sarajevo, predstavljali značajne centre bošnjačke inteligencije. U toj činjenici sadržan je odgovor na pitanje zašto je akcija za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju Bošnjaka, krajem XIX i početkom XX stoljeća, započela iz mostarskog ulemanskog kruga, na čelu s muftijom Alijem Fehmijem Džabićem, dok su se visoki sarajevski vjerski autoriteti manje-više zadovoljili slanjem različitih peticija Zemaljskoj vladi, s izrazima neslaganja u vezi s nekim pitanjima. Tek kada je pokret za autonomiju zahvatio veći dio BiH, priključili su mu se i predstavnici ulemanskih krugova iz Sarajeva. Ovaj pokret ne bi imao toliki opseg i podršku u narodu bez učešća istaknutih ličnosti iz krugova vjerske inteligencije. Nijedan drugi društveni sloj, u postojećim okolnostima, ne bi uspio pokrenuti akciju takvih razmjera. U drugoj fazi pokreta za autonomiju, nakon zabrane povratka muftiji Džabiću iz Istanbula, vjerska

inteligencija potisnuta je pak u drugi plan. Glavnu riječ u vođenju pregovora sa Zemaljskom vladom preuzeli su bošnjački zemljoposjednici. Kako se cijela akcija vodila oko pitanja koja su bila vjerskog ili vakufsko-mearifskog karaktera, vjerska inteligencija nije mogla biti isključena. Nekoliko vjerskih autoriteta uvijek je bilo prisutno na sastancima predstavnika Zemaljske vlade i pokreta za autonomiju, najčešće u sastavu vladine delegacije kao stručni konsultanti.

Veladžić je, prateći strujanja unutar vjerske inteligencije, skrenuo pozornost i na neke posljedice nesnalaženja njenih pripadnika u određenim delikatnim situacijama, na nedovoljan i nepravovremen javni angažman, kao i na svijetle primjere pojedinaca iz njenih redova, zagovornike progresivnijih stremljenja u bošnjačkom narodu. Djelovanje reisul-uleme Mehmeda Džemaludina Čauševića u tom smislu je najupečatljivije, ali ne i jedino. Naročito se to odnosi na njegovu vjersko-prosvjetnu misiju. Pragmatični iskoraci napravljeni su i na drugim poljima. Godine 1900. pokrenut je i časopis *Behar*, u cilju intelektualnog uzdizanja muslimana shodno “novim vremenima”. U njemu je začeta i “svojevrsna islamska reforma” u BiH. Jedan od zahtjevnijih izazova pred kojim se našla inteligencija na prijelazu iz XIX u XX stoljeće bio je i problem zvanične nominacije vlastitog naroda. Kao službeni nazivi za Bošnjake dugo su u upotrebi bili nazivi “muhamedanac”, “muhamedovac”, odnosno “mohamedovac”. Iz krugova bošnjačke intelektualne javnosti od vlasti je traženo da se termin “muhamedanac”, kao neadekvatan, zamijeni nazivom “musliman”. Zemaljska vlada naredila je u junu 1901. da se zvanično prestane s upotrebom naziva “muhamedanac” i da se koristi samo naziv “musliman”.

Do kraja austrougarske uprave vodeću ulogu i gotovo uvijek ključnu riječ o važnim društvenim pitanjima imala je kod Bošnjaka njihova vjerska inteligencija. Tu ulogu ona je potvrđivala u osjetljivim etapama i procesima reformiranja starih i formiranja novih obrazovnih ustanova, na polju pisane riječi, odnosom prema potrebama nove jezičke prakse i pismenosti, odnosom prema štampi i kroz formiranje vlastitih strukovnih udruženja. Veladžić je za rekonstrukciju njene odgovorne misije, za razumijevanje njenog značaja u novom društvenom kontekstu nakon 1878, u spoju različitih, višestrukih perspektiva, pored prateće literature, proučio arhivske izvore različitog porijekla. Svjestan da nose u sebi odlike vremena u kojem su nastali, kritički ih je ocjenjivao i ugrađivao u mozaik jedne epohe. Njegovo zanimljivo, jezgrovito djelo preporučljivo je kako za stručnu javnost, tako i za širu čitalačku publiku.